

"לתלות בדברי המשנה איזה רעיון צדדי אשר יפיץ אור"

על הספר 'המדרש והמשנה' לרב א"נ גלנטי*

פתיחה

- א. הרב גלנטי, תולדותיו וכתביו
- ב. המניעים והמטרות של 'המדרש והמשנה'
- ג. נושאי הדרשות בספר
- ד. ביקורת על בני דורו
- ה. פלפולא חריפתא כתבלין
- ו. מקורותיו
- סיכום

פתיחה

תכניה של המשנה רובם ככולם הלכתיים (החריג הבולט הוא מסכת אבות)¹, וכזאת ביקשו המפרשים לדורותיהם לפרשה - מי על פי פשוטה, ומי, ואלו היו הרוב, על פי התלמודים. בודדים למדו את המשנה מתוך נקודת מבט קבלית, וקיימים גם מעט פירושים מוסריים-רעיוניים; דווקא על רקע מציאות זו מעניין לבחון את חיבורו של הרב אברהם נפתלי גלנטי, ספר דרשות על המשנה מסכת ברכות, שנכתב והתפרסם בארצות הברית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם².

- * תודתי נתונה לרב י' צ'יפמן (נכדו של הרב גלנטי), לרב ד"ר ש"ז פיק ולד"ר קימי קפלן על הערותיהם.
- 1 ראה: י"מ גוטמן, מפתח התלמוד, א (וצשאנגראד תרס"ו) עמ' 131-127; ח' אלבק, ששה סדרי משנה, נזיקין (ירושלים תל-אביב תשי"ב) עמ' 347; י"י כהן, "מסכת אבות פירושה ותרומיה באספקלריית הדורות", קרית ספר, מ, עמ' 104 (שב ונדפס בספרו מקורות וקורות [ירושלים תשמ"ב] עמ' 40); הרב מד"מ לוונטהל, "ההלכה במסכת אבות", המעיין ניסן תשנ"ט (לט, ג) עמ' 45-50; הרב א' בנר, "מסכת אבות הלכה או חסידות", המעיין כסלו תש"ס (מ, ב) עמ' 49-52; א' בן דוד, "מסכת אבות הלכה או חסידות", המעיין ניסן תש"ס (מ, ג) עמ' 73-74.
 - 2 ניתן ללמוד רבות מדבריו של הרב גלנטי על יהדות ארצות הברית בכלל וניו יורק בפרט בתקופתו (מעין מחקריו של ק' קפלן בספרו אורתודוקסיה בעולם החדש [ירושלים 2002] עמ' 43-66).

הרב אברהם נפתלי גלנטי (גאלאנטי; להלן: הר"ג) נולד ברדזינובה (Radziniva), כפר הסמוך לוורשה, בשנת תרל"ו (1876). הוריו נפטרו בילדותו, והוא גדל אצל סבו הרב אליהו יוסף ששימש כרב במקום⁴. ככל הנראה לא נחשף כלל ללימודי חול ואף לא לספרות שאיננה תורנית, אך למרות זאת ידע פולנית ורוסית. בנערותו למד אצל סבו ואצל רבנים אחרים מהאיזור, והוסמך לרבנות על ידי הרב יונה זלוטניק מפלוצק. בתר"ס נשא לאשה את אטה אייבשיץ, נצר לרבי יונתן אייבשיץ⁵, ותקופה מסוימת מילא את מקום סבו כרב ואב"ד בכפר הולדתו רדזינובה.

בשנת תרס"ז⁶ עבר לארה"ב ושימש כמורה⁷, ולאחר שנה חסך די כסף כדי להביא אליו את אשתו ושני בניו (שניים אחרים מתו בפולין). את רבנותו החל בשנת תרע"א בבית הכנסת 'בית אברהם' שבשכונת הברונקס בניו יורק, כשקהילתו מונה באותה תקופה בעיקר משפחות צעירות. הוא החזיק במשרה זו במשך כעשרים וחמש שנה,

3 תולדותיו נידונו בקצרה במספר מקומות (ראה: ב"צ איזנשטט, תולדות אנשי השם בארצות הברית [סט. לואיס תרצ"ג], א, עמ' 60; היהודי, א [תרצ"ו], עמ' 129; Who's Who in American Jewry 1928 [New York 1928], p. 213; Who's Who in American Jewry 1938-39 [New York 1938] p. 316; ספר היובל, אגודת הרבנים, עמ' קנט; ספרי הקהילה, ניו יורק, עמ' 292; ב"צ פרידמן, אוצר הרבנים [בני ברק תשל"ה] עמ' 29, ח"ד רבינוביץ, דיוקנאות של דרשנים [ירושלים תשכ"ז] עמ' שפג-שפט). קפלן ולעיל הערה 2, עמ' 331-332 עמד על מקורות אלה, והעיר גם על מספר סתירות ביניהם. בדברי נעזרתי רבות בכתב היד של הספר של פ' גלנטי-צ'יפמן ("The Long Trip Home" (Fannie Gallant Chipman, בתו של הר"ג, שניתן לי לעיין על ידי בנה הרב ל' צ'יפמן. דברים לזכרו נכתבו ב'היהודי' שם, וב'המסילה' ב (מרץ 1936) עמ' 26. הרב רבינוביץ כתב: "אם רצונך להכיר את יהדות אמריקה מלפני חמישים שנה, ולעמוד על טיבה וטבעה, כלך לך וקרא בספרי הדרוש של הרב ר' אברהם נפתלי גאלאנטי ז"ל... דבריו נאמרו לפי המציאות האמריקאית... עינו החדה תפסה בעיקר את הצללים. בעיני הייתה היהדות של אמריקה כסוכה שצלתה מרובה מחמתה..." (דיוקנאות של דרשנים עמ' שפג. מעניין לציין שבכל דבריו לא מזכיר הרב רבינוביץ את הספר המדרש והמשנה ולו פעם אחת). אמנם יש לציין שאף לא אחד מספריו של הר"ג נדפס במהדורה שניה.

4 בראש הכרך השלישי של ספרו משל ומליצה כתב דברים לזכרו.

5 ברבים מכתביו מצא לכון הר"ג להוקיר טובה לאשתו. במיוחד מעניינים דבריו בפתח הספר 'דבר בעתו': "...כרעיה נאמנה עמדה תמיד לימיני במשך כ"ה שנים מעת אשר באנו בברית הנישואין. וביותר הראתה את גודל רוחה כאשר עמדה על משמרתה במשך ימי מחלתו. כל קרבן לא היה יקר בעיניה, במסירות נפש עבדה יומם ולילה להקל מכאובי, ובדבריה הנעימים השכילה תמיד לחזק ולאמץ את רוחי בימי עוני ומרודי..."

6 כך כתבה בתו בספרה, וכך נכתב בעיתון בסמוך לפטירתו. פרידמן מאחר את הגעתו לארצות הברית עד לשנת תרס"ט, ורבינוביץ מציין את שנת תרס"ו.

7 בתו מתארת בפרק הראשון של הספר את ההתלבטות שהייתה לרב גלנטי האם לעלות לארץ ישראל או להגר לארצות הברית, התלבטות שהייתה קשה מאוד עבורו כיהודי דתי וציוני. בסופו של דבר הדאגה לפרנסת משפחתו הכריעה את הכף לטובת ארצות הברית.

עד לפטירתו בכ"ט שבט תרצ"ו. במשך השנים היה חבר באגודות רבנים שונות, והיה תומך נלהב בציונות.

סופר פורה ביותר היה הר"ג, ואף בימי משבר כלכלי קשה עלה בידו לפרסם כל שנתיים ספר דרוש. את ספרו הראשון 'חזיונות אברהם' פרסם בתרפ"ב, ובספר זה מצויות גם דרשות בשפה האנגלית המיועדות בעיקר לנוער שאינו מבין עברית.⁸ שנתיים לאחר מכן ראה אור הספר 'דבר בעתו' הכולל דרשות לימי חג ומועד. אז ניגש למפעלו הגדול, כתיבת הספר 'משל ומליצה' - דרשות על חמישה חומשי תורה בחמישה כרכים, שפרסומם התפרס על פני עשור (תרפ"ו-תרצ"ו); החלק האחרון על חומש דברים יצא לאור חודשים ספורים לאחר פטירתו.⁹ תוך כדי כתיבת ופרסום 'משל ומליצה' התפנה הר"ג לכתיבת שני ספרים נוספים: 'מועדים לשמחה' - גם בו דרשות לימי חג ומועד (תרפ"ט), ו'המדרש והמשנה' (תרצ"א) שיידון להלן בהרחבה.

ב. המניעים והמטרות של 'המדרש והמשנה'

בדברים שבראש הספר מציין הר"ג בקצרה את המניעים לכתיבתו. הוא עומד על כך שתפקידם של הרבנים בנסיבות התקופה בעיקר "לסבר את אזני הציבור - למשוך אותו לבית המדרש"¹⁰ על ידי דרשותיהם, ולא דוקא ללמוד תורה. הדרשה היתה אחד הכלים המשמעותיים ביותר שעמדו לרשותו של הרב, ובפרט ביהדות ארצות הברית באותם ימים¹¹, כדי לנסות ולהשפיע על הציבור. באמצעותה יכול היה הרב להראות את הרלוונטיות של התורה לחיי היום יום, להאיר את דרכו של הציבור ולהוכיחו, וכך לנסות ולתת משקל הולך וגדל לעולמה של תורה בכלל ולבית הכנסת בפרט בחייו. בהקדמה לספר 'מועדים לשמחה' היטיב לתאר את הקושי שבנשיאת הדרשות בימיו, קושי עליו עמדו רבים מעמיתיו:

...יודע אני בצערם של תלמידי חכמים בארץ הזאת. אשר מלבד השואלים והדורשים בהלכות החג עוד עליהם לדבר השכם ודבר בכל יום ויום מימי החג בענייני דרוש והגדה, והרבה פעמים עליהם להשתמש עוד בדרשותיהם בשיחת חולין שנעשה על טהרת הקודש, כדי לעורר את הציבור המתנמנם.

- 8 השאלה באיזו שפה נאמרה הדרשה לא היתה שאלה של מה בכך בתקופה הנידונה. ראה דבריו של קפלן בעניין זה (לעיל הערה 2, עמ' 131).
- 9 בראש חלק זה הוסיפו בניו של הר"ג דברים לזכר אביהם ואת תולדותיו.
- 10 על הריחוק של הציבור מבית הכנסת ומבית המדרש בשנות העשרים עמד הר"ג במספר מקומות נוספים, לדוגמא ראה משל ומליצה, ד, עמ' 17-19, 59. הדברים משתלבים עם הידוע לנו על ההידרדרות הכללית שחלה בעולם הדתי ביהדות ארצות הברית של אותם הימים, התדרדרות עליה עמד לדוגמא במשל ומליצה, א, עמ' 41, 114; ה, עמ' 35; חזיונות אברהם, עמ' 18-19; מועדים לשמחה, עמ' 145, 168, 195.
- 11 קפלן עמד על כך ש"באמריקה של התקופה הנדונה רבנים נבחרו בראש ובראשונה על פי כושרם הדרשני" (קפלן לעיל הערה 2, עמ' 113).

עבודה כזאת, אם קלה היא באוזני השומעים והמבקרים, יודע אני מן הניסיון - כמה לילות עמל יעברו על הרבנים, עד שיכינו להם את דרשותיהם שיהיו שווים לכל נפש בעתים הללו... בדורנו זה, דור שדומה בהרבה פרטים לדורו של מרדכי, התבוללות, השתחוויה לצלם, חצים מדברים אנגלית וחצים וכו'... בית ישראל נפרד לחלקים שונים, דור הישן, דור הצעיר, יהודים לאומיים, יהודים חרדים... בדור הפלגה הזה, לו יהיה העומד בראש העדה 'דורש טוב' או דרשן טוב היותר נפלא, אין ביכולתו להיות בשום אופן להיות 'רצוי לכל אחיו' - מאושר הוא, אם הוא 'רצוי לרוב אחיו'; אם ידרוש 'בהלכות קמיצה' הוא יפיק רצון מ'אחיו' - מהלומדים הנאספים בבית הכנסת, אבל מפלגות האחרות הנמצאות בבית הכנסת הן לא יבינו את דבריו! וכאשר תוכן דרשותיו יהיה דברי דרוש פשוטים, הלומדים המעטים הנמצאים בבית הכנסת יפנו את עורפם לרב ולדרשתו - ויבטלו אותו יחד עם דרשתו תכלית הביטול. ואף אם ישכיל לדרוש מילתא דשויא לתרוויהו - הלאומיים ירימו ראש, ומצאו חסרון בדרשתו שאיננה על פי הרוח הלאומי; ואם גם יעלה בידו למלאות גם את החיסרון הזה - הוא איננו רצוי עוד לכל אחיו! יש עוד דור הצעיר המדבר אשדודית, שאומר להרב אינני יודע מה אתה שח! וכן להיפוך, אם ישבע רצון מדור הצעיר כאשר ידרוש בשפתם, הראשונים יתאוננו... ולמלאות רצון מבקשים האלו עם דעותיהם, השקפותיהם ונטיותיהם השונות - ושישימו את אוזנם כאפרכסת לשמוע ולהאזין את דברך, הוא באמת תעודה כבדה ורבת אחריות מאוד¹².

הקושי הרב לא רק שלא ריפה את ידיו של הר"ג - אלא גרם לו להתאמץ באופן אישי ככל כפליים, ואף לחלוק את רעיונותיו השונים עם הקהל הרחב בכלל ועם העולם הרבני בפרט¹³. בין השאר הציע לרבנים להימנע מכל שאיפה להספק כמותי, ולהסתפק בלימוד משנה אחת בלבד בכל שיעור:

...כי אם הרב לומד פרק שלם, כמובן עליו לקצר במקום שהיה יכול להאריך, והסוף הוא שהבעלי בתים השומעים אומרים 'מאי קאהני רבנן!', אינם מבינים דבריו, ושומעיו פוחתים והולכים מיום ליום¹⁴.

ג. נושאי הדרשות בספר

הספר כולל דרשות על 34 מתוך 56 המשניות של מסכת ברכות. נושאי הדרשות מגוונים ביותר: נושאים קלאסיים כצביעות, אמת, היחס לגוף, היחס בין מצוות

- 12 מועדים לשמחה, עמ' 9-11.
 13 קפלו עמד בספרו על המניעים השונים להדפסת ספרי דרשות בארצות הברית (ראה קפלו לעיל הערה 2, עמ' 161-162).
 14 עמ' 5.

ומידות, חינוך, שמירה על קדושה, תורה עבודה וגמ"ח, תפילה, יחיד וחברה, איכות וכמות, אהבה ויראה ועוד, ולצידם של נושאים אלה מרבה הר"ג לעסוק בנושאים הלקוחים מתוך הווי החיים של שומעי ליקחו¹⁵, כפי שניסח זו באחת מדרשותיו: "...נלכה נא בעקבות הרעיון הזה ונראה מה שאנו יכולים ללמוד ממנו למה שנוגע להמצב ולהתקופה שאנו חיים בה"¹⁶. כך המשנה המתארת את יחסו של רבן גמליאל לטבי עבדו (פ"ב מ"ז) היוותה הזדמנות, אחת מיני רבות, לעסוק בנושאים כלכליים-חברתיים¹⁷; הר"ג משבח את העבודה והעמל (עמ' 75), אך דרש שתהייה הרמוניה בין שני המרכיבים המרכזיים של הכלכלה - העובדים ובעלי הרכוש, הרמוניה אותה מצא בהלכות עבדים (עמ' 74-75). גם מעמד האשה נידון במספר מקומות בכתביו¹⁸; בעוסקו במשנה הפוטרת את האשה מקריאת שמע ומתפילין (פ"ג מ"ג) עמד על כך שעל פי ההלכה נכסים שהאשה הביאה עמה בשעת הנישואין נשארים בבעלותה, דברים שעד קרוב לימיו כלל לא היו מקובלים בעולם הרחב (עמ' 90-91); את דברי הלל האומר שמוותר לגרש אשה שהקדיחה את תבשילה ביאר מתוך כבוד והערכה לאישה, כי בעל כזה שהקדחת תבשיל מעלה את חמתו - טובת האשה שלא תהייה עוד במחיצתו (עמ' 91-92). הר"ג הדגיש שאין לו כל שאיפה לשוויון בין המינים, ולדעתו היציאה לעבודה של שני בני הזוג מביאה לדידור המצב החינוכי והערכי בבית (עמ' 93-94).

בענין החינוך הוא אינו פונה רק אל הנוער, אלא נותן את הדעת להורים: כמו שאם 'אין גדיים אין תיישים' - כן אם אין תיישים אין גדיים; הנביא הזכיר קודם 'והשיב לב אבות' ואחר כך 'על בנים' (עמ' 109), ויש להעצים את תפקידו של האב בחינוך הבית והחברה. בדבריו על תפילתו של ר' נחוניה בן הקנה (פ"ד מ"ב) עומד הר"ג על הבדל תהומי בין התפיסה החינוכית של התורה לזו הבאה לידי ביטוי בספרות ובתיאטרון¹⁹: "הספרות, האמנות היפה, ובתי המחזה, יראו לפניו [=לפני הציבור] תמיד את הסחי והמאוס, הטמא והמזוהם, וכלל גדול הוא 'שהנכנס לחנותו של

- 15 כך עשה פעמים רבות מספור בכל ספריו. לדוגמא: לעליית היטלר לשלטון - משל ומליצה, ה, עמ' 89, 122 וראה עוד שם 59, ולמשברים ביהדות ארצות הברית ולעלייתם של התנועות הרפורמית והקונסרבטיבית התייחס רבות (שם עמ' 124; 180 ועוד). היו נושאים שהוא העלה שיהדות ארה"ב כמעט שלא היפנתה אליהם אז את תשומת ליבה: הציונות, 'אתחלתא דגאולה', הציונות החילונית והיהדות החרדית (דבר בעתו עמ' 58 - שם גם התייחס להצהרת בלפור, ארץ ישראל בכלל וראה בין השאר גם משל ומליצה, ה, עמ' 82) ועוד, ובכך נהג כמנהיג שלא מתייחס רק להווה אלא קובע נושאי התייחסות על פי שיקול דעתו.
- 16 מועדים לשמחה, עמ' 66.
- 17 הוא גם עסק במשבר הכלכלי שפקד את ארצות הברית בשנת תרפ"ט, ועמד על השלכותיו בתחום גמילות החסד (משל ומליצה, ג, עמ' 25, 103; ה, עמ' 108).
- 18 בנושא זה עסק גם שם ב, עמ' 191-192; חזיונות אברהם עמ' 69-73.
- 19 עמ' 114-115, ו'מועדים לשמחה' עמ' 160 ואילך. מעניין שבתו מציינת שלהוציא את הספר 'אוהל הדוד תום' לא קרא אביה שום 'ספרות יפה'!

בורסקי אף על פי שלא לקח עמו כלום אבל ריחו קלט עימו". ובפועל מה קרה? "אנו רואים מהניסיון היומי, צא ובדוק באלה הפושעים הרוצחים שימלאו את חדדי בתי האסורים בכל מדינה ומדינה, לא תמצא ביניהם אף אחד מבני ישראל שנתחנכו בבתי שם ועבר...".

ד. ביקורת על בני דורו

כמו בספריו האחרים גם בספר המדרש והמשנה לא נמנע הר"ג מלבקר בצורה חריפה את בני דורו²⁰ בסגנון דרשני: "...לדאבוננו בעתים הללו, במקום 'לא עברתי ממצוותיך ולא שכחתי' - נשאר לנו רק לומר 'בערתי הקודש מן הבית!!! יש לנו בתי כנסיות, בתי תלמוד תורה אבל 'בערתי הקודש מן הבית!!!'..." (עמ' 111). דוגמא נוספת: "ולא אכשל בדבר הלכה וישמחו בי חברי... בזמנינו כבר נמצא בין חברינו, בין יושבי בית המדרש, אנשים שישמחו בקלון חבריהם" (עמ' 120-122)²¹. הוא הטיח ביקורת על חוסר היצירתיות של דורו בארצות הברית: "...הגיעו ימים בפרט במדינה הזו שכת היצירה פסק מאיתנו, 'יש נוחלין' - יש לנו ירושת נחלה מהעבר, אבל 'כל מקום שנאמר ויהי אינו אלא צרה' - אם העם הגיע למדרגה כזאת שהוא יכול רק להתגאה עם ה'ויהי', רק עם העבר שלו, אינו אלא צרה!" (עמ' 127).

ה. פלפולא חריפתא כתבלין

למרות מטרתו המוצהרת של הספר לא נמנע הר"ג מלעסוק בו במספר סוגיות למדניות²². על חריגות אלו עמד כבר בדברי ההקדמה, ותיאר אותם כ"תבלין פלפולא חריפתא". הוא ראה עצמו משועבד לתנאים ולנסיבות שהציבה בפניו יהדות ארצות הברית בכלל וקהילתו בפרט, נענע לאתגרים והשקיע בהתמודדות איתם את כל כוחו - אך למרות זאת אחז גם ברבנות הקלאסית שעל ברכיה גדל, זו שפלפולה של הלכה והעיון הלמדני מהווים את נשמת אפה. גם אם בדרשותיו הצליח לכבוש זאת, הרי שבדבריו על המשנה צף ועלה לו מדי פעם העיון הלמדני והשתלב בתוך ספר הדרוש.

- 20 קשה לדעת אם התופעות אותם ביקר הר"ג חרגו מעבר לקהילתו והיו נחלת כלל יהודי ניו יורק ויהדות ארה"ב (ראה לעיל הערה 2).
- 21 גם במקומות אחרים דרש את תפלתו של ר' נחוניא בן הקנה בהקשר אקטואלי - ראה משל ומליצה, ג, עמ' 51.
- 22 כך למשל האריך בסוגית הרהור כדיבור, ובדברי השאגת אריה בסוגיה זו (עמ' 58 ואילך). במקום אחר דן בדבריהם של הפני יהושע והצל"ח בהבדלי הסגנון בין המשניות של ק"ש ותפילה (הראשונות נפתחות בלילה, והאחרונות ביום). בהמשך דבריו הוא מבאר גם את שיטת הרי"ף בעניין תפילת ערבית רשות (עמ' 106-105).

1. מקורותיו

הר"ג השתמש לדרשותיו במקורות מגוונים ביותר²³. כמובן שמפרשי המשנה השונים מהווים את הבסיס של הספר, אך הוא עשה שימוש גם במפרשי המקרא והתלמוד, ה"ראשונים" וה"אחרונים", בספרי ההלכה ובספרות המחשבה - ויכוח הרמב"ן, חובות הלבבות, הכוזרי והעקדה²⁴. הוא עשה גם שימוש בספר הזהר²⁵, יותר מהמקובל בימיו²⁶. גם את ספר בן סירא הזכיר²⁷.

לציון מיוחד ראוי השימוש התדיר שעשה במקורות חסידיים, שהיו קרובים ביותר לליבו²⁸. בספר המדרש והמשנה ניתן למצוא מדבריהם של הבעש"ט, ר' יעקב יוסף מפולנאה, בעל התניא, ר' שמחה בונים מפשיסחה, ר' שמלקה מניקלשבורג, הרבי מקוצק, חידושי הרי"ם, ר' יצחק מוורקי, ר' אשר מסטולין, האדמו"ר מרדזין, ר' מאיר מפרמישלן ור"י מאלכסנדר. גם חכמים מבני דורו מוזכרים: החפץ חיים, ר' ברוך הלוי אפשטיין בעל התורה תמימה, ר' יחזקאל ליפשיץ מחבר 'המדרש והמעשה' ור' נתן בירנבוים. הר"ג מרבה להפנות לספריו האחרים - חזיונות אברהם, משל ומליצה ודבר בעתו. במקביל הביא לא פעם את קורותיהם של דמויות מעולם החולין, כ'שיחת חולין' שניכפתה על הדרשנים: "בעתים הללו... הדרשן מוכרח לטבל את דרשתו בדברי חול כדי לעשות 'אזנים לתורה'..."²⁹; וכך מוצאות להן דמויות כמו ניוטון, איינשטיין, דארון ואפילו ז'אן דארק את דרכן אל תוככי 'המדרש והמשנה'.

סיכום

לא היה לרב גלנטי כל ספק שהמשנה התכוונה בעיקר לפשוטה - לנושאים ההלכתיים הנידונים בה, ולשאלות ההלכתיות המתלבנות בדבריה; אך יחד עם זאת עינו החדה הבחינה גם בממד הנוסף המצוי בדבריה - הדרש: "...וכדרך הדרשנים נרשה נא לנו לתלות בדברי המשנה איזה רעיון צדדי אשר יפיץ אור על הדברים"³⁰. המעטים שיצקו תכנים רעיוניים למסכתות ביקשו לגלות את הממד הרעיוני של ההלכות שבהן; הר"ג מצא בדרשותיו תכנים אקטואליים במשניות הלכתיות, ובזה ייחודו³¹.

23	בספרו (לעיל הערה 2, עמ' 164) מקדיש קימי קפלן פרק שלם "למקורותיו ועולמו התודעתי של הדרשן". בצדק ציין ש"המקורות שלהם נזקק הדרשן מלמדים על שורשיו הרוחניים" וכו'.
24	ראה: קפלן עמ' 166.
25	עמ' 66, 158, 165. וראה קפלן שם.
26	קפלן שם.
27	עמ' 62. על שימוש בספרים חיצוניים בקרב דרשני ארה"ב באותם הימים ר' קפלן עמ' 171.
28	רבינוב'ץ הנ"ל עמ' שפו; וכן קפלן עמ' 167.
29	ראה משל ומליצה, ג, עמ' 95 וכן קפלן שם עמ' 185.
30	עמ' 45. ראה גם עמ' 52.
31	ראה לעיל הערות 17-19.